

MĂRTURII IDENITE DESPRE ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ ÎN MĂNĂSTIREA NEAMȚ

*

INEDIT TESTIMONIES ABOUT THE PRINTING ACTIVITY AT NEAMȚ MONASTERY

*

TÉMOINS INÉDITS SUR L'ACTIVITÉ TYPOGRAPHIQUE AU MONASTÈRE DE NEAMȚ

Prof. drd. Pr. Viorel-Romus LAIU¹

Rezumat: Despre începuturile unei activități tipografice la Mănăstirea Neamț nu sunt date clare. O primă informație o avem din anul 1792 pe când Paisie Velicicovschi, starețul acestei chinovii ar fi făcut demersuri pentru aprobarea înființării unei tipografii.

Tipografia a înregistrat un moment deosebit pentru început de secol XIX, odată cu petrecerea temporară a mitropolitului Veniamin Costachi la această mănăstire. Prin persoana sa tiparnița devine a doua tipografie bisericească din Moldova.

Trebuie avut în vedere, cu precădere, și contribuția stareților care au succedat în scaunul stărețesc al Neamțului. Fiecare dintre ei a susținut activitatea de tipărire, în special, a cărților de cult și nu numai. Pentru secolul amintit merită apreciat faptul că tipografia a funcționat la cote maxime, sporindu-și inventarul cu tiparnițe și mașini cumpărate de mănăstirea Neamț dar și primite ca donații.

Cuvinte cheie: Mănăstirea Neamț, Paisie Velicicovschi, tipografie bisericească, stareț, Veniamin Costachi

*

Abstract: About the beginnings of a printing activity at Neamț Monastery there is no clear data. The first information that we have is from 1792, when Paisie Velicicovschi, the abbot of this abbey, would have taken steps to approve the establishment of a printing house.

The printing house registered a special moment for the beginning of the 19th century, with the temporary passage of Metropolitan Veniamin Costachi at this monastery. Through his guidance, the printing house becomes the second church printing house in Moldova.

It is necessary to take into account, above all, the contribution of the abbots who succeeded in the abbot's seat of Neamț. Each of them supported the printing activity, in particular, of the books of cult and not only. For the mentioned century, it is worth appreciating the fact that the printing house operated at maximum levels, increasing its inventory with printing presses and machines bought by the Neamț monastery but also received as donations.

Keywords: Neamț monastery, Paisie Velicicovschi, printing house, the abbot, Veniamin Costachi

*

Résumé: Il n'existe pas de données précises sur les débuts d'une activité typographique au Monastère de Neamț. Une première information date de 1792, lorsque Paisie Velicicovschi, le père supérieur de

¹ Școala Doctorală de Științe Socio-Umane, Universitatea „Ștefan cel Mare”, Suceava; Seminarul Teologic Ortodox „Veniamin Costachi” – Mănăstirea Neamț.

cet établissement religieux aurait fait des démarches pour l'approbation de la création d'une typographie.

La typographie a enregistré un moment particulier pour le début du XIXème siècle quand le métropolite Veniamin Costachi a passé une courte période à ce monastère. Par sa personne, ici on a créé la deuxième typographie ecclésiastique de Moldavie.

Il faut rappeler surtout la contribution des pères supérieurs qui se sont succédés à la gestion du Monastère de Neamț. Chacun d'entre eux a soutenu l'activité de typographie, surtout des livres de culte et pas seulement. Pour le siècle étudié il faut apprécier le fait que la typographie a fonctionné au maximum, en grandissant son inventaire avec des presses et des machines achetées par le monastère mais aussi comme donations.

Mots clés: Monastère de Neamț, Paisie Velicicovschi, typographie, père supérieur, Veniamin Costachi

Cele mai vechi manuscrise de proveniență românească, ajunse până în zilele noastre, datează, după unii cercetători, din secolul al XI-lea, iar după alții din secolul al XIII-lea și au fost scrise în limbile greacă și slavonă, cea din urmă, după cum am mai relatat mai sus, fiind limba oficială a cancelariilor feudale și a cultului creștin ortodox din Țările Române, Bulgaria, Rusia și Serbia, de-a lungul Evului mediu, cu particularități dialectale specifice fiecărei țări în parte, fapt pentru care se disting mai multe redacții ale acestei limbi: bulgară, sârbească, rusească și slavo-română, toate rezultând din influența limbilor vii, vorbite în țările respective, asupra limbii slave bisericești. Prin aceasta din urmă trebuie să se înțeleagă slavona veche, folosită în Moravia și Panonia secolului al IX-lea, în care frații cărturari Chiril și Metodie, originari din Tesalonic, au tradus pentru prima dată Biblia din limba greacă.

Conform unor detalii foarte recente ale unui împătimit cercetător al isihasmului, Paisie obținuse autorizația înființării la Mănăstirea Neamț a unei tipografii pe la 1792, „*deși visul va deveni realitate peste 15 ani, prin grija deosebită a mitropolitului cărturar Veniamin Costachi*”².

Un alt paisian este arhiepiscopul Veniamin Costachi, fost ucenic care-și face ascultarea la Mănăstirea Neamț (*fratele Vasil(i)e devenit pentru Macarie „Marele Vasile”, principalul sprijinitor moral și material al tipăririi lucrărilor lui capitale, la Viena*)³ și care va urca prin merite deosebite, intrate în istorie, toate treptele ierarhiei până la cea de mitropolit. Cu propria-i cheltuială, el va reorganiza, după retragerea de la Slatina, tipografia Mănăstirii Neamț, cea de-a doua tipografie din Moldova ca importanță și unde vor vedea lumina tiparului principalele cărți de cult în limba română

La Neamț, amintitul monah Gherontie, împreună cu Grigore, scriu prefața primei cărți tipărită de mitropolitul Veniamin, în 1803, carte intitulată *Întrebări și răspunsuri oarecare bogoslovești de Sf. Atanasie* și traduc *Descoperirea pravoslavniciei credințe* a lui Ioan Damaschin, apărută în 1806. Același Grigore

² Elia Citterio, *Învățătura spirituală a stareșului Paisie. Radiografia unei obști*, în „Românii și reînnoirea isihastă”, Ed. Trinitas, 1997, p. 144.

³ *Ibidem*, p. 146.

iscălește în 1817, traducerea *Tâlcuirii pe scurt* a Antifoanelor celor opt glasuri de Nichifor Xantopol, în care-i numește pe preoții uniți, admiratori ai tipăriturilor lui Ioan Bob „popii rușinii”. Dascălul Ilarion era considerat „cel mai iscusit traducător din grecește în moldovenește” și lui se datorează multe texte de cântări, unele ajunse la Macarie Ieromonahul.

Dascălul Isaac, tot ucenic al lui Paisie, tălmăcește pe la 1800 *Tâlcuire la Cântarea cântărilor*, într-o formă calificată de patriarhul Ieronim „mai strălucitoare decât soarele”. În 1817 văzuse lumina tiparului *Cuvinte pentru ascultare și viața starețului Paisie de la Neamțu*.

În același context trebuie remarcată întoarcerea activităților de traducere la izvoarele grecești, pe cât posibil la cele originale. Printre aceste izvoare se numără și lucrările lui Efrem Sirul sau Roman Melodul, care sunt traduși de mai mulți cărturari nemțeni ai perioadei paisiene: Macarie, Isaac, Climent, Gherontie, Irinarh, Ilarion, Grigore, Iosif ș. a. Asemenea traduceri trebuie să fi fost cunoscute și folosite de protopsaltul Macarie. De aceea îi citează în fruntea listei acelor „bărbați cuvioși și de Dumnezeu temători, puternici întru toate învățăturile, împodobiți cu toate științele filosofiei a teologiei, și cu toată dreapta socoteală a tălmăcirii”. La timpul tipăririi celebrei prefete a *Irmologhionului* tipărit de Macarie Ieromonahul, la Viena, în 1823, vor fi reținuți, pe filele IV – V, ca „fericiții întru pomenire părinții dascăli”. Împreună cu Macarie de la Căldărușani, „cu aprindere de patrioticească râvnă, toată viața, cu toată iscusința și dreapta socoteală o au cheltuit întru drepte, înființate și nestrămutate tălmăcirii”.

Aici la Neamț întâlnim cea mai veche bibliotecă din țară, cea mai renumită școală de caligrafi și miniaturiști, și, probabil și cea mai veche școală muzicală din Moldova, înțeleasă și ca tradiție continuată și amplificată din generație în generație, dar și ca instituție de învățare a cântării bisericești, o puternică școală de traducători a literaturii religioase. Toate culminează cu tipografia nemțeană, care dă la lumină strădaniile viețuitorilor chinoviei. Născută la confluența tuturor acestor puternice tradiții artistice și culturale, tipografia de la Neamț va deveni unul din marile mijloace de răspândire a cuvântului scris, iar din punct de vedere muzical aici vor vedea lumina tiparului cărțile de cântări cuprinzând nu numai textele lor poetice, pe care se perpetuează cântarea după auz, dar și cărțile muzicale cu notație adecvată. Anticipând, vom preciza că de Mănăstirea Neamț se leagă începuturile tipografiei muzicale din Moldova în notație bizantină și cele românești legate de notația guidonică.

Tradițiile tipografice nemțene se pierd în timpuri îndepărtate și-si găsesc temelia solidă în munca migăloasă de copiere sau transcriere a manuscriselor grecești, slavone și românești. Marele istoric român, Nicolae Iorga, susține că „la 1461 – 1462 se afla la Neamț un călugăr prescriitor de cărți, care iscălește Anastasie tacha (tachigraf)”⁴.

⁴ N. Iorga, *Mănăstirea Neamțului. Viața călugărească și munca pentru cultură*, ed. a II-a, Editura Tipografiei Mănăstirii Neamțu, 1925, p. 78.

Bazele tipografiei nemțene sunt puse de mitropolitul Veniamin Costachi, care la 1806, odată cu retragerea sa la Neamț, aduce și o parte din meșterii tipografiei mitropolitane. La 1800 protopopul Mihail Strilbițki, aflat la sfârșitul carierei sale tipografice, luând în considerare locul ocupat de Mănăstirea Neamț în viața artistică și bisericească a timpului, dăruiește acesteia o presă, la care vor lucra doi dintre ucenicii săi. Apare astfel cea de-a doua tipografie în Moldova înființată din inițiativa și cu cheltuiala fostului ucenic al mănăstirii, retras aici în urma demisionării din scaunul mitropolitan.

După *Psaltirea* și *Viețile Sfinților*, vede lumina tiparului, sub ochii lui Veniamin și cu binecuvântarea lui, în 1808 *Rânduiala cum să cuvine a să cânta cei doisprezece psalmi deosebi*, „acum(u) tipărită cu blagoslo(veniia) Preao(s)fințitului Mitropolit a toată Moldavi(i)a Kyr(iu) Kyr Veniamin. În vremea cuvioșiei sale Kir(iu) Dosithei, starețul(u) sfințelor Mănăstiri Neamțului și Secului”. Atrage atenția o gravură ce precede textul și care reprezintă icoana Pantocratorului și semnaturile protoiereului Mihail(u) (și) Policarp Ștelbițchi. Apărute în 1807, în limba română, *Viețile Sfinților pe săptămâni* se deschid cu stema vulturului bicefal însoțite de versurile

*Gripsorul(u) cerbul(u)și bourul(u) împreună,
Scheptul(u) cu spată spre laudă s-adună...*

Intensa activitate de tipărire din vremea lui Veniamin este evidențiată și de biograful său, Andrei Vizanti, care scrie despre călugări că „asudau traducând și tipărind volumele cu duzina”.

În tipografia mănăstirii Neamț, episcopul Iosif Argeșiu tipărește cea de-a doua carte împotriva ideilor uniaților din Transilvania, promovate de lucrările episcopului Ioan Bob de la Blaj. În 1816 văzuse lumina tiparului lucrarea lui Atanasie de la Paros intitulată *Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeieștilor dogme*.

Se poate, și nu este lipsit de importanță, să lărgim puțin considerațiile asupra rolului centrului tipografic de la Neamț pentru viața cultural-artistică a Ardealului ocupat și amenințat, din punct de vedere religios, de intensa activitate catolică. Împotrivirea sătenilor din Rășinari, la actul samavolnic de a trece la uniație, consemnată și de Victor Păcală în monografia comunei „*să se știe bine că o să se mănse ghindă din pădure în loc de paști și nici atunci n-o să se împărtășească în aceeași biserică cu preoții uniți*”⁵, își găsea susținere și în strădania ctitoriei lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare de a menține trează conștiința unei apartenențe românești cultivată și prin cultul ortodox. Aceste strădanii ale Neamțului, de a-și menține din toate punctele de vedere locul deținut în timpurile voievodale, se traduc și prin vizite în Ardealul de peste munți ale unor călugări, care probabil transmiteau aici, pe lângă altele și imboldul pentru a păstra cântarea străbună. S. Reli pomenește în acest sens pe călugărul Tănase de la Mănăstirea Neamț care în 1745 s-a oprit la

⁵ Ioanichie Grădinaru, *Însemnătatea culturală și religioasă a monastirei Neamțului în trecutul neamului*, Iași, 1942, p. 5.

Mănăstirea Moisei, „apucându-l iarna aici în țara Maramureșului. În studiul dedicat istoriei mănăstirii, Nicolae Iorga, vorbește despre dăruirea de cărți pentru „înzestrarea din nou a bisericilor prădate și nimicite”⁶, cărți apărute în tipografia de la Neamț.

La 8 decembrie 1849 C. Hurmuzachi scrie starețului Neonil de la Neamț: „*dați auz plângerilor și strigărilor nefericiților frați din Ardeal...*”, pentru că „lipsa și nevoia ce sufăr lăcașurile dumnezeiești din Ardeal sunt așa de mari încât nu se pot descrie” și-i mulțumește „pentru cărțile bisericesti care ați avut bunătatea a promite pentru prădatele lăcașuri din Ardeal”⁷.

Care erau aceste cărți necesare bisericilor? În primul rând cele de cult, cărțile ce cuprindeau textele poetice românești ale cântărilor ecleziastice. Se vede aceasta și din scrisoarea starețului Neonil din 16 decembrie 1849: „*veți ști că în aceste zile voi(u) porni pe rânduitul părinte, însoțindu-l și cu o scrisoare din parte-ne către Înalt preasf(in)ț(ia) Sa Episcop Andrei(u) Șaguna, despre cele ce se trimet, ca până în sărbători să fie cu cărțile acolo*” pentru că între cele „numai cinci rânduri de cărți bisericesti adevă: de la Minei(u) până la cea de pe urmă carte trebuitoare pentru biserică”⁸ s-au aflat fără îndoială și Tâlcuirea p(r)e scurt a Antifoanelor și Antologhioane și Irmologhioane tipărite la Neamț. Devastarea bisericilor românești și distrugerea masivă a cărților de cult îl determină pe mitropolitul Andrei Șaguna să revină, în 22 martie 1852, cu o nouă rugămintă la starețul Neamțului, pentru cărți de care „*avem prea mare lipsă, din care pricină în mai multe biserici nici în zilele de duminecă, nici în cele de sărbătoare slujba bisericască nu se poate săvârși după tipic*”⁹. Istoria relațiilor culturale, dintre Mănăstirea Neamț și Ardeal este un capitol destul de vast cu interinfluențe și câștiguri reciproce, încât ne limităm doar la a sublinia acest moment istoric, când adevărații cărturari, patrioți înflăcărați, vin în ajutorul fraților de peste munți, pentru a-i ajuta să-și mențină în vremuri amenințătoare, ființa națională, contribuind la păstrarea unei muzici românești unitare, în ciuda micilor diferențieri regionale determinate și de specificul zonal al creației populare. În Antologhion „prea folositoare carte”, Gherontie face și un istoric al apariției acesteia în limba română și ne lasă prețiosul îndemn: „Primiți-o dar, cu dragoste și cântați pe dânsa cu umilință”

La Neamț, ca și în alte mari centre, cărturari luminați simt dorința poporului de a-și avea cântarea și slujba religioasă în limba națională și luptă pentru triumful limbii române în Biserică. Iată ce scrie în acest sens în prefața Mineiului pe septembrie din 1846, același Neonil, sub care Mănăstirea Neamț își recapătă amploarea cărturărească concretizată acum în tipărirea de cărți românești: „*Iubiților cetitori, aceste cărți a rânduielilor bisericesti de peste an (...)fiind foarte rare și cu greu de a se găsi în limba noastră, nu numai puțin văzând și râvna sufletelor creștine ce le căutau și care*

⁶ N. Iorga, *Mănăstirea Neamțului. Viața călugărească și munca pentru cultură*, p. 79.

⁷ N. Bănescu, *Starețul Neonil - corespondența sa cu C. Hurmuzachi și Andrei Șaguna*, Vălenii de Munte, 1910, pp. 67–68.

⁸ *Ibidem*

⁹ *Ibidem*, p. 69

*erau cuprinse de o sfântă evlavie a și le căpăta de la această mănăstire, m-am apucat(...) să le tipăresc*¹⁰”.

În epoca premergătoare *Tâlcuirii*... văzuseră deja lumina tiparului mineiele pe lunile octombrie (1809) – iulie (1813), *Kiriadromionul* „spre folosul neamului românesc” (1811), cu prefața mitropolitului Veniamin, *Ușa pocăinții*, „carte foarte umilitoare și de suflet prea folositoare”, diortosită de Rafail, „smeritul monah din Sfânta Monastire a Neamțului”, cel care se adresează astfel cititorilor:

„Așa dar, caz și rog pre tot cetitor(iu)

Ca să fiu crezut și (i)ertat, eu diortositor(iu)...”

În *Pidalionul*, tradus la Neamț, în 1884, se exprimă părerea că este greșită practica de a se cânta troparul ceasului al III-lea, cu sau fără stihuri, înaintea rugăciunii numită epiclesie, arătând că logica impune inversarea lor¹¹. Consemnăm observația pentru a evidenția existența aici la Neamț, a unui centru cu mare autoritate în respectarea ritualului bisericesc. Lista cărților tipărite la Mănăstirea Neamț trebuie completată cu altele de mare necesitate la acea vreme: *Slujba Învierii*, *Acatistul și Paraclisul* din 1814, *Alegirea din toată Psaltirea*, *Orânduiala schimei monahale* din 1815, *Apologhia* – 1816, *Psaltirea*, *Cuvinte pentru ascultare și viața starețului Paisie de la Neamț*, din 1817, *Cuvinte și învățături de Efrem Sirul*, traduse de celălalt Iosif al marii lavre – 1818, *Evangelhia* din 1821, în 1830 fiind tipărită *Istoria sfintei Mănăstiri și a sfintei icoane a Maicii Domnului* în limba română și sârbă.

Întrebarea care se conturează în urma acestor considerații despre tipăriturile nemțene se poate formula astfel: Dacă sub îndrumarea lui Veniamin și mai târziu sub stăreția lui Neonil mănăstirea Neamț își dispută din nou dreptul de cel mai vechi dar mai ales cel mai puternic centru al culturii bisericești al Moldovei, dacă aici înfloresc în perioada paisiană și post-paisiană, cea mai reprezentativă școală muzicală românească a timpului, condusă de Iosif, Visarion, Dorothei și de însuși Macarie, de ce cântările religioase trăiesc doar în manuscrise, în timp ce tipografia scoate una după alta cărțile cuprinzând doar textele acestor cântări? Răspunsul îl găsim în plecarea lui Macarie la Viena pentru a-și tipări cărțile, ceea ce înseamnă că la timpul respectiv (1822 - 1823) nu era posibilă publicarea în țară, din lipsa aparatului tipografic cu semnele bizantine. Aducerea acestei aparaturi era o problemă, deoarece Occidentul nu avea nevoie de semnele semiografiei muzicale bizantine, practicate doar în Orientul Ortodox, unde, abia trecute prin reforma hrisantică, de asemenea lipseau. Dovada: înșiși reformatorii constantinopolitani își vor tipări lucrările teoretice în Occident, mult mai târziu.

Alături de traduceri și prelucrări ale unor cântări, amintim și preluările unor creații tradiționale, cum ar fi pripelele lui Filothei care au „circulat la ruși, la sârbi, și

¹⁰ *Ibidem*, p. 74

¹¹ Petre Vintilescu, - *Liturghiile bizantine privite istoric în structura și rânduiala lor*, București, 1943, p. 94.

la bulgari”, la fel ca și Stihira Sf. Ioan cel Nou de la Suceava, aceasta circulând „în manuscrise rusești până în secolul XVIII”¹².

O grijă deosebită a avut arhimandritul Timotei¹³ pentru refacerea vieții cărturărești din mănăstire. Mai întâi a organizat din nou și a pus în stare de funcționare tipografia. Timp de două decenii (1863-1883), în Mănăstirea Neamț s-au tipărit și retipărit numeroase cărți religioase și de cult în zeci de mii de exemplare, care apoi se distribuiau la biserici și mănăstiri.¹⁴

Bibliografie selectivă

Bănescu, N., *Starețul Neonil - corespondența sa cu C. Hurmuzachi și Andrei Șaguna*, Vălenii de Munte, 1910.

Ciobanu, Gheorghe, Ionescu, Marin și Moisescu, Titus, *Prefață la Manuscrisul nr. 56/544/576 I de la Mănăstirea Putna – Antologhion*, în seria „Izvoare ale muzicii românești”, vol. III, Documenta, „Școala muzicală de la Putna”, București, Editura muzicală, 1980.

Citterio, Elia, *Învățătura spirituală a starețului Paisie. Radiografia unei obști*, în „Românii și reînnoirea isihastă”, Ed. Trinitas, 1997.

Grădinaru, Ioanichie, *Însemnătatea culturală și religioasă a monastirei Neamțului în trecutul neamului*, Iași, 1942.

Iorga, Nicolae, *Mănăstirea Neamțului. Viața călugărească și munca pentru cultură*, ed. a II-a, Editura Tipografiei Mănăstirii Neamțu, 1925.

Vintilescu, Petre, *Liturghiile bizantine privite istoric în structura și rânduiala lor*, București, 1943.

<http://www.sfant.ro/sfinti-romani/arhimandritul-timotei-ionescu-staret-al-manastirii-neamt.html>

¹² Gheorghe Ciobanu, Marin Ionescu, și Titus Moisescu, - *Prefață la Manuscrisul nr. 56/544/576 I de la Mănăstirea Putna – Antologhion*, în seria „Izvoare ale muzicii românești”, vol. III, Documenta, „Școala muzicală de la Putna”, București, Editura muzicală, 1980, p. 17.

¹³ <http://www.sfant.ro/sfinti-romani/arhimandritul-timotei-ionescu-staret-al-manastirii-neamt.html>

¹⁴ *Ibidem*